

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)ⁱ

Οι μουσουλμάνοι της Κρήτης ή αλλιώς οι Τουρκοκρητικοί θεωρούνται, από την έρευνα, κυρίως ως κρητικής καταγωγής εξισλαμισθέντες ορθόδοξοι Χριστιανοί. Η αλλαγή της θρησκείας έγινε κυρίως κατά τους πρώτους αιώνες κατοχής του νησιού από τους Οθωμανούς, και πήρε τέτοια έκταση, ώστε σημειώθηκαν μαζικοί εξισλαμισμοί, ακόμη και ολόκληρων χωριών, όπως μας λέει η παράδοση.

Η μουσουλμανική κοινότητα του νησιού παρουσίασε αύξουσα πορεία μέχρι την επανάσταση του 1821 και στη συνέχεια φθίνουσα, πορεία που έλαβε ταχύτερους και μεγαλύτερους ρυθμούς στα τέλη του 19ου και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Αιτίες της δημογραφικής συρρίκνωσης των Τουρκοκρητικών υπήρξαν οι μαζικές μεταναστεύσεις τους στο χώρο της ανατολής, συνέπεια της εξέγερσης των χριστιανών τα έτη 1896-1897, της εγκαθίδρυσης του καθεστώτος της Αυτονομίας, των Βαλκανικών πολέμων, της ένταξης της Κρήτης στο ελληνικό κράτος και του ελληνο-τουρκικού πολέμου του 1919-1922. Τα μεταναστευτικά αυτά ρεύματα, επειδή στο μεγαλύτερό τους βαθμό έγιναν χωρίς τη θέληση των μετακινούμενων πληθυσμών, θεωρούνται προσφυγικές μετακινήσεις.

Οι πρόσφυγες Τουρκοκρητικοί του 1897-1899, κατευθύνονται στη Ρόδο, στα παράλια της Μ. Ασίας, στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και στη Β. Αφρική. Ένας Πολωνός περιηγητής, ο Czerminski, που βρέθηκε τα χρόνια αυτά στην Κρήτη γράφει το 1899: "Καθώς απομακρυνόμαστε από τις ακτές, μια μουσουλμάννα έβγαλε για λίγο το κάλυμμα από το κεφάλι της, έτσι που να μπορέσει καλύτερα, για τελευταία φορά, να δει την πόλη της, το Ηράκλειο. Με τα χέρια απλωμένα προς τα κει, κοιτούσε με απόγνωση, μέχρι που την έπιασαν οι λυγμοί. Σκέπασε και πάλι το πρόσωπό της και έπεσε μισολιπόθυμη στο κατάστρωμα. Το θέαμα ήταν σπαραξικάρδιο".

Στη χερσόνησο της Μικράς Ασίας οι Τουρκοκρητικοί πρόσφυγες εγκαθίστανται κυρίως στην περιοχή της Σμύρνης, σε παραθαλάσσιες ή σε πλησιόχωρες στις ακτές κοινότητες, συχνά σε αμιγείς τουρκοκρητικές συνοικίες. Η παρουσία τους εκεί θα ενοχλήσει σφόδρα τους αυτόχθονες, οι οποίοι θα τους ενοχοποιήσουν για ταραχές και θα τους κατηγορήσουν για αγριότητες στην συμπεριφορά. Προξενικές εκθέσεις, προφορικές συνεντεύξεις και μαρτυρίες μικρασιατών προσφύγων δίδουν την εικόνα ότι οι Τουρκοκρητικοί πρόσφυγες μεταφέρουν μια ταυτότητα μουσουλμανική με ισχυρές κρητικές επιδράσεις: έχουν κρητικογενή επώνυμα, μιλούν στην κρητική διάλεκτο, φορούν φέσι αλλά και την κρητική βράκα, μαγειρεύουν κρητικά φαγητά και πίνουν ρακί. Επιπλέον στις νέες τους εγκαταστάσεις επιλέγουν συχνά το τοπωνύμιο "Κρητικά", δηλώνοντας την ανάγκη διατήρησης συνεκτικών δεσμών με τον γενέθλιο τόπο.

Την ίδια περίοδο, στην Κρήτη θα σημειωθούν απελάσεις και εξορίες μουσουλμάνων με εντολή των ευρωπαίων ναυάρχων, στα πλαίσια εξομάλυνσης της κατάστασης στο νησί, μετά από τα βίαια επεισόδια του 1898. Η μετακίνηση των Τουρκοκρητικών από τις αρχές του 20ου αιώνα ως την οριστική αποχώρηση των μουσουλμάνων με την ανταλλαγή του 1923, θα συνεχιστεί με γοργούς ρυθμούς στους ίδιους τόπους προορισμού.

Στις αρχές του 20ου αιώνα, όσοι Τουρκοκρητικοί έχουν παραμείνει στο νησί είναι μαζεμένοι στις μεγάλες πόλεις ή σε κοντινές με αυτές περιοχές. Οι μουσουλμάνοι του Ηρακλείου στα 1900 είναι 11.659, ενώ το 1920 από τους είκοσι χιλιάδες (19.181) μουσουλμάνους του νησιού οι οκτώ χιλιάδες (7.998) κατοικούν στην πόλη του Ηρακλείου. Είναι ελληνόφωνοι. Το μορφωτικό τους επίπεδο δεν είναι υψηλό, αν και λειτουργούν μουσουλμανικά σχολεία, κυρίως με θρησκευτικά προγράμματα σπουδών. Γνωρίζουμε ότι το 1900, μόλις 1/4 από τους μουσουλμάνους της πόλης του Ηρακλείου γνωρίζει γραφή και ανάγνωση και στην ενδοχώρα 1/20 (επαρχία Μονοφατίου) ή και 1/39 (επαρχία Τεμένους). Παρά ταύτα κάποιοι τουρκοκρητικοί ξεχωρίζουν ως υψηλής μόρφωσης, με ανώτατες σπουδές, γλωσσομάθεια και διεθνή καριέρα. Είναι πτυχιούχοι της νομικής επιστήμης, γνωρίζουν ανατολικές γλώσσες

(Περσικά, Τουρκικά, Αραβικά), Αρχαία και Νέα Ελληνικά, καθώς και δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες (Γαλλικά, Αγγλικά, Ιταλικά), όπως είναι ο εισαγγελέας Λασιθίου και μετέπειτα καθηγητής κλασικών γλωσσών στο Πανεπιστήμιο της Άγκυρας Φαζίλ Ρουκουνάκης ή ο καθηγητής θρησκευολογίας στο Παπικό Ινστιτούτο Ανατολικών Σπουδών Μεχμέτ Αλή Μουλλά, γιος του ονομαστού γιατρού του Μεγάλου Κάστρου Περτέφ Εφέντη.

Στο Ηράκλειο οι εύποροι μουσουλμάνοι βιοπορίζονται μέσα από επιχειρηματικές δραστηριότητες, έχουν ιδιόκτητες γεωργικές εκτάσεις στο Τοπ Αλτί και αστικά ακίνητα στην πόλη του Ηρακλείου, εισοδήματα από την αγροτική παραγωγή και από την ενοικίαση ακίνητης περιουσίας. Το 1920, στο Ηράκλειο, ένα μεγάλο μέρος του εξωτερικού εμπορίου, δηλαδή τις εξαγωγές σταφίδας, λαδιού, αμυγδαλόψυχας, χαρουπιών και κίτρων ασκούν ακόμη οι μουσουλμάνοι, ενώ μετέχουν σε ίση αναλογία με τους χριστιανούς στην παραγωγή και τις εξαγωγές του φημισμένου κρητικού σαπουνιού στο Ηράκλειο και στα Χανιά. Η ομάδα των μεγαλεμπόρων έχει επίκεντρο της επιχειρηματικής της δραστηριότητας και της οικογενειακής της ζωής το κέντρο της πόλης, τις περιοχές Βαλιδέ Τζαμί και Βεζίρ Τσαρσί, με ιδιόκτητα καταστήματα και σεράγια, όπως ήταν το σεράι του Σαμή Μπέη στους Εφτά Μπαλτάδες.

Στον αντίποδα του πλούτου και των εντυπωσιακών οικιών της μουσουλμανικής ελίτ βρίσκεται το κύριο σώμα του μουσουλμανικού πληθυσμού, το οποίο κατοικεί στα στενά σοκάκια και στις παρυφές της πόλης, όπως στις περιοχές Κιζίλ Τάμπια και Γενί Τζαμί, ή έξω από αυτήν, όπως στα μετόχια του Καρτερού και στην εξοχή του Κατσαμπά. Στεγάζεται σε μαγαράδες ή σε μικρά μονόχωρα σπίτια, συχνά με τοιχοποιία ξύλινη, χωρίς αυλή και βοηθητικούς χώρους. Επίσης, κατοικεί σε σπίτια ισόγεια με σοφά, πόρτεγο, στέρνα και μικρή αυλή με ψηλούς αυλότοιχους, όπως στη Μεσκηνιά ή στην Ακ Τάμπια. Στην τυπολογία του μουσουλμανικού σπιτιού ανήκουν ακόμη οικίες διώροφες, διάσπαρτες σε ολόκληρη την πόλη, με μεγαλύτερο εμβαδόν και περισσότερους ωφέλιμους χώρους, με κλειστούς εξώστες στον όροφο και αυλές με ποικίλες μικροκαλλιέργειες ειδών πρώτης ανάγκης για την οικιακή οικονομία. Στα σπίτια

αυτά κατοικούν μικροέμποροι, εργάτες, ψαράδες, ονηλάτες, αμαξηλάτες, καραγωγείς, νερουλάδες, λαχανοπώλες, γυρολόγοι, κηπουροί και γεωργοί. Κατοικούν χασάπηδες, μαχαιροποιοί, ψαθοκατασκευαστές, καλαθοπλόκοι, σαπουνάδες, σχοινοπλόκοι και τσιγαράδες, βυρσοδέψες και στιβανάδες. Ακόμη, κατοικούν ζαχαροπλάστες, αρτοποιοί, πανδοχείς, εστιατορές, φωτογράφοι, μουσικοί και άλλοι μικροεπαγγελματίες. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι συγκροτούν την επαγγελματική ομάδα των μουσουλμάνων Ηρακλείου, λίγο πριν από την ανταλλαγή των πληθυσμών.

Οι ηρακλειώτες τουρκοκρητικοί, ανάλογα με την οικονομική και την κοινωνική τους κατάσταση, συχνάζουν στην κεντρική αγορά ή στις περιφερειακές αγορές των συνοικιών, όπως στην αγορά του Σιβρί Τσεσμέ, κατοικούν σε διάφορες συνοικίες της πόλης αλλά περισσότερο πυκνώνουν στις γειτονιές Φιντίκ Πασά, Κιζίλ Τάμπια και Γενί Τζαμί, γιορτάζουν το κουρμπάν μπαϊράμ, πίνουν "καϊμακλίδικους" καφέδες και ρουφούν ναργιλέδες στα μεγάλα καφενεία κάτω από τον πλάτανο στο Βαλιδέ Τζαμί, παίζουν τόμπολα στο τσαρσί του Γενί Τζαμί, παρακολουθούν λαϊκό θέατρο και μουσικές παραστάσεις στα καφέ Αμάν, δοκιμάζουν την τύχη τους στα ζάρια με συμπαίκτες πλούσιους Χριστιανούς, ενώ ο γυναικείος πληθυσμός ανταλλάσσει κοινωνικές επισκέψεις, συνταγές φαγητών και γιατροσόφια με τις χριστιανές γειτόνισσές του. Τα παιδιά, πάλι, τα καστρινάκια, παίζουν όλα μαζί πετροπόλεμο στις συνοικίες και ποδόσφαιρο στα βενετσιάνικα τείχη (χεντέκια).

Το κλίμα μιας ανεκτής συμβίωσης, που με πολλούς κόπους και μέσα από δύσκολες διαδρομές είχε κατακτήσει η μικτή κοινωνία της πόλης στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20ου αιώνα, θα διακοπεί βίαια με τη "Σύμβαση Ανταλλαγής", τον Ιανουάριο του 1923. Με την εφαρμογή των όρων της, στις 3/12/1923 οι πρώτοι 1.029 Τουρκοκαστρινοί μουσουλμάνοι θα επιβιβαστούν στο ατμόπλοιο "Κερασούς" για τις Κυδωνίες της Μ. Ασίας και στα μέσα Ιουλίου του 1924 οι τελευταίοι, 300 περίπου Τουρκοκρητικοί του Ηρακλείου, θα φύγουν με το ατμόπλοιο "Αντιγόνη" για τον ίδιο προορισμό. Έκτοτε, η μακρά παρουσία της μουσουλμανικής κοινότητας στην περιοχή του Ηρακλείου θα γίνει οριστικά παρελθόν.

Στο κενό της μαζικής προσφυγιάς των Τουρκοκρητικών θα εγκατασταθούν οι νέοι πρόσφυγες, αυτό που συνοπτικά ονομάζουμε Μικρασιατικός Ελληνισμός, όρος με τον οποίο προσδιορίζονται, ακόμη και σήμερα, οι εκ Μ. Ασίας πρόσφυγες των ετών 1922-1925. Στην πραγματικότητα, όμως, ο όρος είναι ευρύτερος και γεωγραφικά και χρονικά, επειδή περιλαμβάνει Έλληνες και Αρμένιους χριστιανούς κατοίκους των παραλίων και της ενδοχώρας της μικρασιατικής χερσονήσου, της Αρμενίας, της Βουλγαρίας, της Ρωσίας, του Πόντου και της Θράκης. Όλοι αυτοί στην Ελλάδα και την Κρήτη από την πρώτη έως το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 20ου αιώνα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι μεγάλο μέρος των «μικρασιατών προσφύγων» αποτελείται από Έλληνες αλλά και Κρητικούς μετανάστες του όψιμου 18ου και κυρίως του 19ου αιώνα, επειδή είχαν πραγματοποιηθεί, μαζικές μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών με προέλευση τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, τη Θεσσαλία, τη Θράκη, την Πελοπόννησο και την Κρήτη προς την Μικρασιατική χερσόνησο, ιδιαίτερα μετά από τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ, Χαττ-ι Χιουμαγιούν) του 19^{ου} αιώνα και την εξάπλωση του δυτικού κεφαλαίου στην Μ. Ασία. Ένα μέρος του πληθυσμού αυτού επιστρέφει μετά από την ήττα στον μικρασιατικό πόλεμο, το κάψιμο της Σμύρνης και την εγκατάλειψη των 2.150 ελληνικών οικισμών της Μ. Ασίας στο γενέθλιο τόπο του, όπως είναι και η Κρήτη, ως πρόσφυγας.

Ανάμεσα στους πρόσφυγες αυτούς υπάρχουν Έλληνες και Αρμένιοι, ελληνόφωνοι και τουρκόφωνοι, εγγράμματοι και αγράμματοι, επιστήμονες και εργάτες, έμποροι και αγρότες, βιομήχανοι και τεχνίτες, κτηνοτρόφοι και ψαράδες κ.α. Υπάρχουν άνθρωποι από τα βάθη της ανατολής και από τα παράλια, θαλασσινοί και ορεσίβιοι, κάτοικοι μεγάλων πόλεων, κωμοπόλεων και μικρών χωριών. Μεγάλο μέρος των προσφύγων αποτελείται από γέροντες και γυναικόπαιδα, τουλάχιστον τον πρώτο καιρό. Επομένως, η προσφυγική αυτή ομάδα αποτελείται από ένα ετερόκλητο πλήθος ατόμων με ποικίλη προέλευση, εσωτερικές διαφοροποιήσεις και χαλαρή συγκρότηση. Κοινά χαρακτηριστικά τους είναι η προέλευση από

τον ευρύτερο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η ελληνική καταγωγή, η χριστιανική πίστη και η προσφυγική ιδιότητα.

Στα τέλη της δεκαετίας του '20, στην Κρήτη βρίσκονται εγκατεστημένοι περίπου 34.000 (33.900) Μικρασιάτες πρόσφυγες και οι περισσότεροι προέρχονται από την περιφέρεια της Ιωνίας, ειδικότερα από την περιοχή της Σμύρνης.

Οι τοπικές Αρχές, σε συνεργασία με την κεντρική Διοίκηση, υλοποιώντας το γενικό σχεδιασμό του ελληνικού κράτους, μεταφέρουν ομάδες προσφύγων στα χωριά της υπαίθρου (αγροτική αποκατάσταση) και ιδρύουν προσφυγικούς συνοικισμούς στις παρυφές των πόλεων (αστική αποκατάσταση). Επειδή, όμως δεν λαμβάνεται ως κριτήριο αποκατάστασης η προέλευση και η προηγούμενη επαγγελματική ασχολία των προσφύγων, η εγκατάσταση αστικού πληθυσμού σε αγροτικές περιοχές -σε συνδυασμό με την αναζήτηση μελών των οικογενειών διασπαρμένων σε ολόκληρη την Ελλάδα αλλά και καλύτερης τύχης- προκαλεί διαρκείς μετακινήσεις του προσφυγικού κόσμου και συσσώρευση των προσφύγων στα αστικά κέντρα. Με κυρίαρχο το επάγγελμα του εργάτη και του πλανόδιου μικρέμπορα, στους χώρους των πόλεων το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων προλεταριοποιείται, ενώ -παράλληλα- δημιουργούνται προϋποθέσεις για κοινωνικές αναζητήσεις και αγωνιστικές πρακτικές.

Η παρουσία μεγάλου αριθμού προσφύγων προκαλεί αναστάτωση στην κοινωνία της Κρήτης, με κυρίαρχα ζητήματα τα οικονομικά προβλήματα (στεγαστικό, τύχη μουσουλμανικών περιουσιών, τιμές ημερομισθίων) και τις διαφορές των νοοτροπιών. Οι πρόσφυγες θεωρούνται υπόλογοι για την δυσπραγία, την ακρίβεια των τιμών, τα χαμηλά μεροκάματα, την ανεργία. Κατηγορούνται για ελευθεριότητα στη συμπεριφορά, για απληστία, για αχαριστία. Οι πρόσφυγες, πάλι, κατηγορούν τους γηγενείς για απληστία, για σκληρότητα και αναλγησία καθώς και για την οικονομική εκμετάλλευση ενός φτηνού, αδύναμου και πολυπληθούς εργατικού δυναμικού. Εξάλλου, οι χρηματικές αποζημιώσεις για τις εγκαταλειφθείσες περιουσίες στην Μ. Ασία δεν δίνονται ποτέ στους πρόσφυγες, ο ρυθμός ανέγερσης των προσφυγικών οικισμών είναι εξαιρετικά βραδύς, η αγροτική αποκατάσταση στα χωριά της

ενδοχώρας πλημμελής ενώ το μεγαλύτερο μεγάλο μέρος των τέως μουσουλμανικών ακινήτων περνά στην ιδιοκτησία των γηγενών μέσα από τις πλειοδοτικές δημοπρασίες της Εθνικής Τράπεζας. Παράλληλα, στις πρακτικές επικρατεί το στερεότυπο γηγενής - πρόσφυγας, όπου κάθε ομάδα αντιμετωπίζεται από την άλλη ως ένα σύνολο ενιαίο και αδιαίρετο με ταυτόσημες συμπεριφορές.

Τα παραπάνω δημιουργούν εντάσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες, εντάσεις οι οποίες παίρνουν συχνά τη μορφή ανοικτής σύγκρουσης με αλληλοκατηγορίες, προπηλακίσεις, μηνύσεις και δικαστικές διαμάχες. Οι πρόσφυγες αρχικά αντιμετωπίζουν τη διαμονή τους ως προσωρινή, μέχρις ότου η έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου θα διαλύσει οριστικά τις αυταπάτες. Όλο αυτό το διάστημα, η οδύνη από την απώλεια ανθρώπων και περιουσιών, η διάλυση της συνοχής των οικογενειών και των κοινοτήτων προέλευσης, καθώς και η σκληρή προσπάθεια επιβίωσης στις νέες συνθήκες οριοθετούν τα χαρακτηριστικά και τις συμπεριφορές των προσφύγων. Σιγά-σιγά, όμως, με την ίδρυση προσφυγικών σωματείων και τη σύσταση συνεταιρισμών προσφύγων, παρέχεται στους πρόσφυγες μια ισχυρή δυνατότητα άμυνας σε όσα υφίστανται. Μέσω της συλλογικής εκπροσώπησης διεκδικούν αυτά που, κατά τη γνώμη τους και σύμφωνα με τις κατά καιρούς κυβερνητικές υποσχέσεις, πιστεύουν ότι δικαιούνται. Η επικράτηση στις δημοτικές εκλογές του 1929 στο Ηράκλειο του μικρασιάτη πρόσφυγα Ανδρ. Παπαδόπουλου σε βάρος γηγενών συνυποψηφίων του ως λειτουργήσει ως παράδειγμα για την βαθμιαία αποδοχή των προσφύγων από τους γηγενείς.

Η αποδοχή αυτή ενισχύθηκε από τον συγχρωτισμό των σύνοικων στοιχείων σε επαγγελματικούς και κοινωνικούς χώρους, από τις αναπόφευκτες εξωγαμίες και από τις ανάγκες της καθημερινότητας. Προοδευτικά η αρχικά αναγκαστική συνύπαρξη απέκτησε τα χαρακτηριστικά μιας σχέσης διάρκειας με ευεργετικές συνέπειες στη διαμόρφωση του οικονομικού και του κοινωνικού τοπίου της Κρήτης.

ⁱ Η ομιλία βασίζεται σε προγενέστερες δημοσιευμένες μελέτες της ομιλήτριας και δόθηκε προς τιμή του 2^{ου} ΓΕΛ Καρδίτσας, στο πλαίσιο της Εκπαιδευτικής Εσπερίδας με θέμα «Οι πρόσφυγες μέσα από την ιστορία, την τέχνη, το σχολείο» που συνδιοργάνωσαν η Σχ. Σύμβ. Φιλολόγων Λ. Καλοκύρη, το Γυμν. Γαζίου και το 7^ο ΓΕΛ Ηρακλείου, στις 6/4/2017.